

Krystyna Data

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie

ORALNOŚĆ TEKSTÓW JANA KOCHANOWSKIEGO

Pamięci Profesora Mariana Kucały¹.

Przedmiotem moich rozważań są terminy *oralność* i *mówioność*; przyjmuję przy tym założenie, że są to pojęcia oznaczające dwa różne zjawiska. Bywa, że terminy te są stosowane zamiennie, chociaż, moim zdaniem, nie można uznać ich za synonimy. Każde z tych pojęć odnosi się do innej, szeroko pojętej sytuacji komunikacyjnej. *Oralność* pojawia się częściej w pracach literaturoznawczych, natomiast *mówioność* w opracowaniach językoznawczych głównie dotyczących języka polskiego. W dyskusji na jednej z konferencji językoznawczych postawiono zarzut polonistom, że boją się używania terminu *oralność*, wolą *mówioność* w przeciwieństwie do innych filologów. Jednak wydaje się, że przyczyna korzystania z tych dwóch pojęć przez filologów różnych specjalności zależy przede wszystkim od materiału i celu badawczego. Wszyscy badacze są zgodni co do tego, że pierwotną i prymarną formą wypowiedzi był i jest

¹ Profesor Marian Kucała (ur. 2.03.1927 – zm. 20.10.2014) językoznawca, wybitny badacz historii języka polskiego i dialektolog, współautor *Słownika staropolskiego*. Pod czujnym okiem Profesora opracowany został *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, M. Kucała (red.), t. I–V, wraz z indeksem, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1994–2012.

przekaz mówiony/ustny². Oczywiście jest, że przekaz pisany stał się możliwy po wynalezieniu sposobów zapisu tekstu mówionego, od pisma obrazkowego, alfabetycznego, przez rękopisy po druk. Teksty pierwotnie wyłącznie mówione i ulotne mogły zostać utrwalone. Walter Ong uznaje pismo za rodzaj technologii pozwalającej utrwalić mowę, przeciwstawia on *oralność* piśmienności. Nie jest to równoznaczne z przeciwstawieniem języka mówionego językowi pisanemu w rozumieniu badaczy zajmujących się badaniem współczesnych języków, w których te dwie formy języka mówiona/pisana istnieją obok siebie. Ong zauważa: „[t]he contrast between oratory in the past and in today's world well highlights the contrast between primary and secondary orality”³.

Badania historii języków pokazują, że konieczne jest wydzielenie *oralności* *prymarnej* i *wtórnej*. O *oralności* *prymarnej* możemy mówić w odniesieniu do tego momentu w historii danego języka, kiedy dopiero zaczyna się kształtować przekaz pisany. W następnych etapach rozwoju języków zaznacza się już *oralność* *wtórna*, w sytuacji, kiedy powstają teksty artystyczne i publicystyczne wykorzystujące środki retoryczne, odnoszące się do reguł retoryki. W tekstach dawnych, powstających i utrwalonych w okresie, kiedy nie było możliwości zapisu dźwiękowego, można badać *oralność* w odniesieniu do obowiązujących w danym czasie zasad retoryki. Badaczka historii języka polskiego Zdzisława Krączyńska na podstawie staropolskich rot sądowych opisuje średniowieczne techniki rozbudowywania zdań, takie jak dopowiedzenie, powtarzanie i synonimizacja, zwracając uwagę na ich archaiczność oraz silnie powiązanie językiem mówionym⁴. Autorka stwierdza, że

² Zob. np. L. Zawadowski, *Lingwistyczna teoria języka*, Warszawa 1966; S. Urbańczyk, *Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia*, [w:] *idem*, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968; W.J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, London–New York, 1982 (2002²); A. Wilkoń, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice 2000.

³ W.J. Ong, *Orality and Literacy...*, s. 134.

⁴ Z. Krączyńska, *Średniowieczne techniki rozbudowywania zdań (na przy-*

ogólne uwarunkowania w odniesieniu do konkretnego tekstu mocno się komplikują, między innymi ze względu na mniej lub bardziej znane wszystkim pisarzom techniki retoryczne. [...] Najrozmaitsze powtarzanie oraz przetwarzanie stanowi wszak istotę wszelkich operacji retorycznych. W tym miejscu spotykają się dwa warianty języka mówionego: pierwszy to język codziennej komunikacji, drugi — przetworzony artystycznie — język charakteryzowany w ramach tzw. oralności⁵.

Te warianty języka mówionego, zdaniem Krążyńskiej, są podstawą dla kształtującego się języka pisanego. Za jedno z najważniejszych zagadnień składniowych, które wymaga szczegółowych badań, uważa: „Stopień retorycznego opracowania wszystkich tekstów staropolskich i pokazanie zależności między językiem mówionym w obu wersjach a najwcześniejszą postacią pisaną języka polskiego”⁶. Można też badać ślady mówioności opierając się na dedukcji, porównywaniu tekstów realizujących styl wysoki i niski. Inaczej wyglądają badania wspólnych języków, które mają utrwalone teksty na piśmie oraz w postaci nagrań autentycznych tekstów mówionych. Taki materiał pozwala na porównanie i opisanie cech języka pisanego i mówionego.

W językoznawstwie polonistycznym terminów *język wtórnie pisany* i *język wtórnie mówiony* pierwszy użył Stanisław Urbańczyk w 1968 roku. Zwrócił on uwagę na to, że typowa wypowiedź mówiona może być zapisana, ale jest ona pisana wtórnie, ponieważ nie ma w niej cech charakterystycznych dla języka pisanego. Natomiast typowy tekst pisany może mieć postać mówioną, może być odczytany lub wygłoszony, jednak pozbawiony będzie typowych cech języka mówionego⁷. Z kolei Aleksander Wilkoń wydziela teksty: 1. prymarnie mówione:

kładzie wielkopolskich rot sądowych), „Kwartalnik Językoznawczy” 3–4 (2010), s. 1–16; http://www.kwartjez.amu.edu.pl/kwartalnik_numer_3-4.html (dostęp 30.12.2014).

⁵ *Ibidem*, s. 15.

⁶ *Ibidem*.

⁷ S. Urbańczyk, *Rozwój języka...*, s. 15.

a) spontaniczne albo b) przygotowane, 2. odczytane — pisane prymarnie, a mówione wtórnie, 3. stylizowane na język pisany. Podobnie dzieli teksty pisane na: 1. prymarnie pisane: a) nie przeznaczone do wygłoszenia, b) przeznaczone do wygłoszenia, c) nadające się do wygłoszenia, na przykład powieści czytane w radiu, 2. teksty prymarnie mówione, które zostały zapísane, 3. stylizowane na język mówiony — dialogi literackie⁸. Problematykę podziału tekstów na pisane i mówione z punktu widzenia tekstologa przedstawiła Janina Labocha w artykule *Tekst pisany — tekst zapisany*⁹. Autorka pisze: „We współczesnych badaniach tekstologicznych zwraca się uwagę na to, że podział tekstów na mówione i pisane wynika z kryterium, które można by określić jako kryterium techniki formułowania komunikatu”¹⁰. Badaczka wyróżnia: „teksty pisane, teksty mówione oraz teksty zapisane”. Szczególną uwagę poświęca tekstom zapisanym, które traktuje jako graficzny obraz tekstu mówionego i dzieli je na: 1. „np. nagrane, a następnie przepísane, spontaniczne lub staranne wypowiedzi realizowane w mówionych aktach mowy”¹¹ oraz 2. „pisane z myślą o tym, że zostaną zrealizowane w postaci ustnej w określonej akcji komunikacji”¹². Teksty wydzielone tutaj jako drugie nazywa tekstami zapisanymi, przeznaczonymi do wygłoszenia lub wspomagającymi wypowiedzi retoryczne. Podkreśla, że „ich celem jest uchwycenie w zapisie mówionego toku mowy”. Sumując swoje rozważania, Labocha stwierdza, że istnieją dwa rodzaje tekstów zapisanych: „Pierwsze są rejestracją wypowiedzi mówionych [...]. Drugie są rejestracją na piśmie wypowiedzi retorycznej, która ma dopiero zaistnieć w przyszłym akcji mowy”¹³. Tak

⁸ A. Wilkoń, *Typologia odmian...*, s. 17.

⁹ J. Labocha, *Tekst pisany — tekst zapisany*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 60 (2004), s. 5–10.

¹⁰ *Ibidem*, s. 6.

¹¹ *Ibidem*, s. 8.

¹² *Ibidem*, s. 9.

¹³ *Ibidem*, s. 9–10.

więc o *oralności* można mówić w odniesieniu do tekstów pisanych, przygotowanych do wygłoszenia i realizujących założenia retoryki, jednak w tej sytuacji mamy do czynienia z *oralnością wtórną*. Z kolei o *mówioności* mówimy wtedy, gdy w tekście pisany, który istnieje wyłącznie w formie pisanej, pojawiają się elementy charakterystyczne dla mówionej odmiany języka.

W oparciu o teksty Jana Kochanowskiego spróbuję pokazać cechy *oralności* i *mówioności* wyrażone w słownictwie, strategiach językowych, interpunkcji i kompozycji tekstu w zależności od jego gatunku. Celem moim jest pokazanie wyznaczników *oralności* i *mówioności* występujących w utworach poety w zależności od typu tekstu, następnie wskazanie różnicy między *oralnością* i *mówionością* jako jednej z cech twórczości Jana z Czarnolasu.

Kochanowski jest autorem tekstów zarówno poetyckich, jak i prozatorskich. Cechy *oralności* pojawiają się przede wszystkim w tekstach Kochanowskiego pisanych prozą, należą tu takie utwory, jak: *Wzór pań mężnych*, *Wróżki*, *O Czechu i Lechu historyja naganiona*, *Wykład cnoty*, *Iż pijaństwo jest rzecz sproсна a nieprzystojna człowiekowi*, *Przy pogrzebie rzecz*, *Apoftegmata*, *Ortografija polska oraz dwa listy do J. Zamojskiego i jeden do S. Fogelwedera*¹⁴. Wszystkie te utwory ukazały się dopiero po śmierci poety, zresztą niewiele utworów Kochanowskiego ukazało się przed rokiem 1578, sprawom druku swoich dzieł Kochanowski dopiero pod koniec życia zaczął poświęcać więcej uwagi¹⁵. To, że żaden z tekstów prozatorskich poety nie ukazał się za jego życia, może świadczyć o tym, że sam poeta traktował prozę jako gorszy gatunek tekstu. Można też postawić hipotezę, że przynajmniej część z tekstów proza-

¹⁴ Przykłady z prozy pochodzą z: J. Kochanowski, *Proza*, [w:] *idem, Dzieła wszystkie*, Wydanie sejmowe, t. VII, część II, B. Kreja, B. Otwinowska, M. Szymański (oprac.), Wrocław 1997; przykłady innych utworów z: J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, J. Krzyżanowski (oprac.), Warszawa 1989.

¹⁵ J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1973, s. 324.

torskich była przeznaczona tylko do wygłoszenia. Czy poeta gdzieś je kiedyś wygłosił, nie wiadomo. Moglibyśmy powiedzieć za Labochą, że są to teksty wtórnie mówione, czyli zapisane, by wspomóc wygłoszenie¹⁶.

Na doniosłą rolę retoryki w okresie renesansu, przekonanie o odrębności problematyki stylistycznej prozy i o potrzebie jej artystycznego kształtowania, zwróciła uwagę Anna Wierzbicka w książce *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego renesansu*. Autorka omawia szczegółowo cechy składni i tendencje stylistyczne występujące w szesnastowiecznej prozie retorycznej¹⁷. Z kolei o środkach perswazji retorycznej w „Satyrze”, utworze poetycko-publicystycznym, wydanym za życia (1564) pisała Ewa Sławkowa, skupiając uwagę na kompozycji utworu i użytych przez autora środkach perswazji¹⁸. Użycie środków retorycznych u Kochanowskiego opisał Maciej Włodarski w artykule *O stylu prozy Jana Kochanowskiego*¹⁹. Stwierdza on, podobnie jak inni badacze, że styl Kochanowskiego jest mniej ozdobny niż Reja i Górnickiego. Zdaniem Włodarskiego świadczy to nie o ubóstwie stylu poety, ale o tym, „że Kochanowskiemu bardziej niż na ozdobności stylu zależało na jasności wypowiedzi, na celnym i stosunkowo prostym ujmowaniu wypowiedzanych myśli”²⁰. Poeta dobierał gatunki tekstu zależnie od tematyki i celu utworu, wzorował się często na literaturze antycznej i odwoływał się do autorów starożyt-

¹⁶ J. Labocha, *Tekst pisany...*, s. 9.

¹⁷ A. Wierzbicka, *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego renesansu*, W. Górny, *Składnia przytoczenia w języku polskim*, Warszawa 1966 (Historia i teoria literatury. Studia), s. 7.

¹⁸ E. Sławkowa, *Środki retorycznej perswazji w „Satyrze” Jana Kochanowskiego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu śląskiego. Prace Językoznawcze 22 (1410): Studia Historycznojęzykowe” (1994), A. Kowalska (red.), s. 97–99. O perswazyjności prozy Kochanowskiego piszę w artykule: K. Data, *Perswazyjność prozy Jana Kochanowskiego*, [w:] *Język a kultura* 24 (w druku).

¹⁹ M. Włodarski, *O stylu prozy Jana Kochanowskiego*, „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej” 24 (1987), s. 111–121.

²⁰ *Ibidem*, s. 115–116.

nych²¹. *Wróżki* to utwór należący do publicystyki społeczno-politycznej, dotyczący niebezpieczeństw grożących Rzeczypospolitej, ma formę dialogu Plebana z Ziemianinem, poprzedzony jest pieśnią wstępną: *Nie frasuj sobie, Mikołaju, głowy*²². Rozmowę rozpoczyna Ziemianin, jego replika nawiązuje do sytuacji przedstawionej w *pieśni*: „Co to jest ks(ięże) Plebanie, że tak bardzo, źle tuszycie rzeczypospolitej naszej?” Repliki dialogowe Plebana są długie, a Ziemianina bardzo krótkie, tekst ma właściwie formę monologu przerywanego dopowiedzeniami podtrzymującymi kontakt. W tym tekście przywoływane są autorytety, na przykład Cycecon, Platon, Aleksander Macedoński, omawiane problemy i sposoby ich rozwiązywania pokazane są na przykładach z historii starożytnej. Taki typ odwołań jest charakterystyczny dla retorycznego gatunku doradczego. Kochanowski zastosował tu także środki służące wzmocnieniu argumentacji, na przykład zdania wtrącone, przytoczenia, pytania retoryczne i sentencje łacińskie.

Z kolei *O Czechu i Lechu historia naganiona* to traktat historyczny o pochodzeniu narodów słowiańskich, także on jest poprzedzony wierszem — *Omen* — wprowadzającym w tematykę rozprawy: „Gdzie poźrzę, wszędy widzę polskiej siły znaki / [...] Bo od Zmarzłego Morza po brzeg adryjański / Wszystko był opanował cny naród słowiański.” Ten traktat to spójny wykład historyczny, charakteryzujący się dużą ilością zdań złożonych podrzędnie i wtrąceń, na przykład „ile pomnieć mogę”; „jakom wysszej powiedział”; „jako oni zową” itp. Występują w nim również porównania, paralelizm, synonimy i wyliczenia.

Natomiast *Wzór pań mężnych*, *K temu o cnocie* oraz *O sprośności pijaństwa* to traktaty moralistyczne, które służą przede wszystkim pokazaniu i podkreśleniu takich wartości, jak: męstwo, cnota, uczciwość i trzeźwość. Pisząc te teksty, autor opierał się między innymi na Cyceconie i Plutarchu²³. Traktat

²¹ J. Kochanowski, *Proza...*, s. 239–385.

²² *Ibidem*, s. 282–283.

²³ *Ibidem*, s. 371.

o cnocie ma w pierwodruku tytuł *Wykład cnoty* i jest oparty na schemacie kompozycyjnym wykładu, jego budowa jest bardzo przejrzysta, luźne na pozór refleksje są przedstawiane w uporządkowany sposób. Tekst otwiera zdanie: „Cnotę i w nieprzyjacielu, i w nieznanym miłujemy. Ale to słowo cnota wiele w sobie zamyka. Naprzód mądrość [...]. Potym sprawiedliwość [...]. Trzecia wielkość umysłu [...]. Czwarta skromność...”. Tekst zbudowany jest głównie z krótkich zdań oraz równoważników zdań. Występują w nim porównania, np. „z czterech cnot jako z czterech studzien”; „ale jako złota w ogniu tak przyjaciela w potrzebie doświadczamy”, pytania retoryczne, na przykład: „Herkules co czynił, aby był miłowan?”, wtrącenia metatekstowe, na przykład: „a jako Grekowie mówią, po ołtarz”. Po utworze *Iż pijaństwo jest rzecz sprosna a nieprzystojna człowiekowi* zamieszczone są trzy fraszki związane tematycznie z traktatem i ośmieszające pijaństwo: *źle dopijać się przyjaciela*, *Pełna prze zdrowie*, *Przymówka chłopska*. Dodanie tych krótkich utworów służy dodatkowej argumentacji oraz wzmocnieniu perswazji. Warto tu także wspomnieć mowę pogrzebową ku czci zmarłego brata poety, Kaspra: *Przy pogrzebie rzecz*. Autor, zgodnie z zasadami retoryki, krótko, zwięźle, w prosty, niewyszukany sposób wspomina zmarłego i podnosi jego zasługi.

Cechy języka mówionego u Kochanowskiego najwyraźniej uwidaczniają się we fraszkach. Jak pisze Stanisław Łempicki, „Fraszka towarzyszyła mu przez całe życie [...]. Kładł w nią naprawdę »wszystki tajemnice swoje« [...] radości i cierpienia, wzloty i upadki [...], kroplą po kropli wsączał w nią przeloty swoich nastrojów i refleksyj, jak czarodziej zamyka w złotym pierścionku promyk słońca lub łzę”²⁴. Z opisu leksemu *fraszka* w *Słowniku polszczyzny Jana Kochanowskiego* wynika, że wyraz ten w utworach poety pojawia się 64 razy w różnych znaczeniach podstawowych, raz ironicznie i raz przenośnie:

²⁴ S. Łempicki, *Fraszki nieprzepełnione*, [w:] *Kochanowski. Z dziejów badań i recepcji twórczości*, M. Korolko (oprac.), Warszawa 1980, s. 402–403.

drobnośc, błahostka, rzecz małej wagi (15 razy), np.: 13–4. *Fraszki to wszystko cokolwiek myślemy/-Fraszki to wszystko cokolwiek czyniemy.*-

plotka, wymysł, anegdota (2 razy), np.: 35. *Mówiłem ci/ nie noś mi tych fraszek doktorze/-Które tam czasem słyszysz w biskupiej komnorce*”/-

krótki utwór wierszowany (47 razy), np.: 26. *Najdziesz tu fraszkę dobrą, najdziesz złą, i średnią!*²⁵.

Świat przedstawiony we fraszkach to świat widziany oczami humorysty. Pokazane w nich są problemy, sprawy i sytuacje z życia codziennego. Poeta wyśmiewa wady ludzkie, na przykład pijaństwo, por. *Nagrobek opitej babie*. Ta fraszka ma formę dialogu, jest ona parodią rozmowy potocznej. Przechodząc idący przez cmentarz rozmawia z leżącą w grobie pijaczką, następuje tu wymiana replik jak w naturalnej rozmowie²⁶:

„Czyj to grób? – Bodaj zdrów pił” – „Czyja to mogiła?”

„Jeno rychło, już bych dwie tymczasem wypila.”

„Nie chcewa się rozumieć.” – „Należże mnie sporzej!”

„Wściekła babo, nie pijęć do ciebie.” – „Tym gorzej.”

„Imię twoje chcę słyszeć.” – „A szatan ci po tym:

Wiedzieć, kto w tamtym grobie albo kto w owo tym?”

„Mieże się tedy dobrze!” – „A jako bez piwa?”

„Przyuczaj się!” – „Nie byłam trzeźwia jako żywa!”²⁷

Są też fraszki mające postać monologu, niektóre z nich można zaliczyć do gatunku plotki, jak pisze Ewa Błachowicz: „plotka jest domeną potoczności i jako taka funkcjonuje na

²⁵ *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, t. I: a–h, s.v. *fraszka*, Kraków 1994. Zapis definicji i wybranych cytatów zgodny z zapisem w *Słowniku...*, numery przy cytatach oznaczają ich kolejność w artykule hasłowym dotyczącym fraszki.

²⁶ K. Data, *Struktura dialogu we współczesnej polszczyźnie mówionej*, Kraków 2011, s. 63–100.

²⁷ Użycie cudzysłowu we fraszkach mających formę dialogu zgodne z zapisem w cytowanych utworach, cudzysłów służy wydzieleniu poszczególnych replik.

wszystkich poziomach społecznego obiegu²⁸. We fraszkach Kochanowskiego opisane jest wiele postaci z renesansowego Krakowa, związanych z ośrodkiem dworsko-królewskim i biskupim. Na przykład fraszka *Temuż* została poświęcona Stanisławowi Gąsce, znanemu jako Stańczyk, błazen króla Zygmunta Starego:

Ośmdziesiąt lat (a to jest prawy wiek człowieczy)
Czekała śmierć, żeby był Gąska mówił g'rzeczy;
Nie mogła się doczekać, błaznem go tak wzięła
I tąż drogą, gdzie mądre zajmuje, pojęła.
Gąska, błaznuj ty przedsię; imię tve nie zginie,
Póki dzika i swojska gęś na świecie słyne.

Kochanowski, jakby nie doceniając zasług królewskiego błazna, stwierdza, że jego nazwisko przetrwa tylko dzięki swojej pospolitości i zbieżności z nazwą ogólnie znanego ptaka. W pierwszej części fraszki w formie plotki opisany jest Gąska. Drugą część rozpoczyna zwrot do adresata i użyte są: czasownik w trybie rozkazującym oraz zaimki w drugiej osobie podobnie jak w języku mówionym.

Z kolei fraszka *O doktorze Hiszpanie* składa się z miniscek: przy stole biesiadnym, od którego doktor odchodzi, przy drzwiach jego sypialni i wreszcie w samej sypialni. Utwór ten ma formę urywanego dialogu, który prowadzi do zaskakującej pointy, jaką jest reakcja zdziwionego doktora²⁹:

„Nasz dobry doktor spać się od nas bierze,
Ani chce z nami doczekać wieczerze”.
„Dajcie mu pokój! Najdziem go w pościeli,
A sami przedsię bywajmy weseli”.
„Już po wieczerzy, pódźmy do Hiszpana!”
„Ba, wierę, pódźmy, ale nie bez dzbana”.
„Puszczaj doktorze, towarzyszu miły!”

²⁸ E. Błachowicz, *Plotka w świetle teorii aktów mowy i zasad etyki komunikacji międzyludzkiej*, Rzeszów 2010, s. 28.

²⁹ J. Pelc, *Literatura renesansu w Polsce*, Warszawa, 1994, s. 156–157.

Doktor ni puścił, ale drzwi puściły,
„Jedna nie wadzi, daj ci Boże zdrowie!”
„By jeno jedna” – doktor na to powie.
Od jednej przyszło aż więc do dziewięci,
A doktorowi mózg się we łbie mąci.
„Trudny (powiada) mój rząd z tymi pany:
Szedłem spać trzeźwio, a wstanę pijany”.

We fraszkach opisane są także mniej znane osoby, na przykład dworzanie Chmura i Ślása. Fraszka *Do Chmury* składa się z przytoczenia ostrzeżenia i opisu konsekwencji wynikających z tego, że Chmura nie posłuchał ostrzegającego. Tekst ma formę sytuacyjnej repliki dialogowej³⁰, jaka występuje w naturalnej i bezpośredniej sytuacji komunikacyjnej:

Mówiłem ja tobie Chmura,
że przy kuchni bywa dziura:
Aleś mnie ty nie chciał wierzyć,
Wolałeś swym grzbietem mierzyć.

Z kolei fraszka *Na Ślase* ma formę repliki dialogowej wyrażonej w trybie rozkazującym³¹ z wyjaśnieniem celu wykonania rozkazu i opisem szczegółu urody dworzanina Ślasy:

„Stań ku słońcu, a rozdziej gębę, panie Ślása,
A już nie będziem szukać inszego kompassa;
Bo ten nos, coć to gęby już ledwo nie minie,
Na zębach nam okaże, o której godzinie”.

Poeta we fraszkach stosuje także wtrącenia i przytoczenia, na przykład w *O błaznie*:

„Płeszki (błazen powiada), to mię podnosicie,
Ale ja świecę zgaszę, że mnie nie ujźrzycie”.

³⁰ K. Data, *Struktura dialogu...*, s. 74.

³¹ *Ibidem*, s. 73.

Czasami poeta bywa dosadny w wypowiedzaniu swoich sądów, bez ogródek wyraża to, co myśli, używając słów charakterystycznych wypowiedzi mówionej, na przykład we fraszce *Na ucztę*:

Szeląg dam od wychodu, nie zjem jeno jaje
Drożej sram niżli jadam; złe to obyczaje.

Formę dialogu ma także *Carmen macaronicum de eligendo vitae genere* (*Pieśń makaroniczna o wyborze zawodu*). Młody człowiek, zastanawiając się nad wyborem zawodu, rozmawia z przedstawicielami stanu duchownego oraz z dworzaninem i ziemianinem, utwór składa się z rozmów z przedstawicielami tych stanów.

Komentarz przypominający mówiony znajdujemy na przykład w *Zgodzie*: „A spleśniałą Biblią strzygą w kącie mole”. Warto także wspomnieć o *Apoftegmatach* — są to „krótkie, dowcipne anegdoty i opowiadania o znanych ludziach, cechach ich charakteru, także o zdarzeniach. Tu: tytuł utworu”³². Włodarski nazywa je facecjami. Jego zdaniem *Apoftegmata* to dzieło o własnej randze artystycznej, choć wielu badaczy uznawało je za notatki do fraszek. Włodarski stwierdza, że Kochanowski wprowadził do *Apoftegmatów* konstrukcje z języka mówionego jako świadomy zabieg stylistyczny³³. Także Wilkoń uważa, że „twierdzenie wielu badaczy, w tym językoznawców, że Kochanowski pisał polszczyzną potoczną są czystym nieporozumieniem”³⁴. Na przykład w utworach *żart pański* i *Odpowiedź niespodziewana* poeta używa wtrąceń i przytoczeń:

Tenże król Zygmunt grając flusa, iż mu przysły dwa króla, powiedział, że ma trzy króle; kiedy go gracze pytali: „A trzeci gdzie?” „A tom ja — powieda — trzeci” i wziął grę.

³² Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego, t. I: a–h, s.v. *apoftegmata*.

³³ M. Włodarski, *O stylu prozy...*, s. 120.

³⁴ A. Wilkoń, *Dzieje języka artystycznego w Polsce. Renesans*, Katowice 2004, s. 50.

Ziemianin jeden w Polsce ożeniwszy się w kilka niedziel zastał, a żona leży w połogu; i pocznie okna co były zasłonię, oddzierać i frasować się. A żona leżąc: „nie frasuj się — powiada — nie frasuj nie twojeć”.

Apoftegmata mają formę monologu i cechy typowych żartów mówionych.

Na podstawie powyższego omówienia wybranych tekstów Kochanowskiego można stwierdzić, że ich autor stosował różnorodne strategie, poczynając od wyboru formy wypowiedzi: dialog, monolog; poprzez wybór gatunku tekstu: traktat, wykład, opowiadanie, fraszka, anegdota; dobór środków stylistycznych: porównanie, paralelizm, konstrukcje mówione; dobór środków budowy tekstu: nawiązania międzyzdaniowe, budowa okresu i zdania, wtrącenia, przytoczenia; kończąc na doborze leksykalnym: słownictwo służące wartościowaniu, nazwy wartości, słownictwo potoczne.

Bogdan Walczak na podstawie analizy *Kazań świętokrzyskich*, *Kazań gnieźnieńskich* i *Kazań na dzień Wszech świętych* stwierdza, że językowe środki perswazji, takie jak leksyka wartościująca i dyrektywna, zdania celowe, pytania retoryczne, definicje perswazyjne, są stosowane w retoryce nieprzerwanie już od XIV i XV wieku³⁵. Środki te zastosował umiejętnie także Kochanowski. W okresie odrodzenia retoryka była podstawą wykształcenia humanistycznego, doceniano wagę sztuki przemawiania, odnoszono się do retoryki starożytnej³⁶. Według renesansowej doktryny retorycznej pisarz miał być duchowym przewodnikiem społeczeństwa, jego doradcą, piewcą cnoty, czynów i postaw służących „pospolitej rzeczy”. Także te

³⁵ B. Walczak, *Perswazja językowa — prolegomena historyczne*, [w:] *Język perswazji publicznej*, K. Mosiołek- Kłosińska, T. Zgółka (red.), Poznań 2003, 52–56.

³⁶ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, s. 39; H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002.

założenia pisarz wykształcony we Włoszech zrealizował³⁷. Za wyznacznik *oralności* tekstów Kochanowskiego należy uznać umiejętność stosowania środków retorycznych, która przejawia się w jego tekstach pisanych prozą. W przypadku tekstów Kochanowskiego trzeba mówić o *oralności wtórnej*, opartej na zasadach retoryki.

Wilkoń w książce *O spójności i strukturze tekstu* za wyznaczniki rozmowy uznaje: język naturalny, spontaniczność, luźny układ tematów, tematy codzienne³⁸. Biorąc pod uwagę stwierdzenia Włodarskiego i Wilkonia, analizując twórczość Kochanowskiego, należy uznać, że wyznaczniki *mówioności* występują przede wszystkim we *Fraszkach* i *Apoftegmatach*. Obok wyznaczników rozmowy wymienionych przez Wilkonia do cech *mówioności* należy zaliczyć także używanie słownictwa, wyrażań i zwrotów potocznych oraz ekspresywność wypowiedzi. Ogólnie za wyznacznik *mówioności* tekstów poety trzeba uznać umiejętność właściwego zastosowania środków charakterystycznych dla języka mówionego. *Mówioność* tekstów poety przejawia się w zastosowaniu środków zaczerpniętych z języka mówionego.

Jak wynika z powyższych rozważań, cechy zarówno *oralności*, jak i *mówioności* znaleźć możemy na poziomach wyboru formy i gatunku wypowiedzi, organizacji tekstu, leksykalnym i gramatycznym.

The Orality of Jan Kochanowski's Works

Summary

The subject matter of the article is defining the terms 'orality' and 'spoken language'. The author assumes that these notions apply to

³⁷ M. Korolko, *Jan Kochanowski i jego twórczość jako retoryczne narzędzia publicystyki polskiej w latach 1584–1625*, [w:] *Jan Kochanowski w czterechsetlecie śmierci*, S. Nieznanowski, J. Święch (red.), Lublin 1991, s. 52.

³⁸ A. Wilkoń, *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*, Kraków 2002, s. 231.

two different concepts. The dissimilarity between 'orality' and 'spoken language' is analysed with reference to the examples taken from Jan Kochanowski's works, and is particularly reflected in vocabulary, linguistic strategies, punctuations and text composition. The first term should be identified with the rules of rhetoric and the latter with a variety of colloquial expressions.